

Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим
министрлиги
Ош мамлекеттик
университети

**ТЕОЛОГИЯ
ФАКУЛЬТЕТИНИН
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ**

**İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLMİ DERGİSİ**

16-17-САНЫ

Ош-2012

**İNSAN SORUMLULUĞU BAĞLAMINDA KURAN'DA HİDÂYET-
DÂLÂLET OLGUSU
(GUIDANCE-DEVIANCE CASE IN THE CONTEXT OF HUMAN
RESPONSIBILITY IN THE QURAN)**

Dr. Mücteba ALTINDAŞ,
Vaiz, ANKARA
(mucteba75@hotmail.com,
+905308868035)

ABSTRACT

Faith and unbelief are two important acts of the human who has responsibility. Man is created in the capacity to distinguish between right and wrong. Freedom of the will of man plays an important role in selection of the right or the wrong way. Man has freedom of will because of responsibility. God shows to human the right way through mind, the prophets and the books. Therefore, revelation has come to help mind and shows its the way. In this respect, guidance and deviance of people are concerned with their own free choice. In terms of responsibility, there is no pressure or coercion on the human in the adoption of guidance and deviance.

Key Words: Will, Responsibility, Guidance, Deviance

GİRİŞ

İnsanın iki önemli fiil olan iman ve inkâr seçeneklerini tercih etmesiyle ilgili olarak çok farklı tezler ortaya atılmıştır. Bu bağlamda bazı ekoller insan iradesini her aşamada mutlak ilahi iradeye bağlarken kimi ekoller de insan iradesinin özgürlüğünü temellendirmeye çalışmışlardır. Ancak bu temellendirme yapılırken keyfi ve bağlamdan uzak yorumlar bütünlüğü gözden kaçırdığı için Kuran mantığından sapmaya neden olmuştur. Bu yüzden ayetlerde ifade edilen hidayet ve dalalet olgularının ilahi ve insani iradelerle nasıl bir mantık örgüsü içinde olduğunu dikkatli bir şekilde irdelememiz gerekmektedir.

Birçok ayette yer alan Allah'ın hidayete erdirmesi, saptırması, kalplerin mühürlenmesi, gözlere perde çekilmesi ve kulaklara ağırlık konulması gibi kavramları Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde ele aldığımız zaman ilahi irade ve insan iradesi açısından nasıl bir sonuç ortaya çıkmaktadır? Hidayete ulaşmanın insana bağlı olduğunu belirten ayetlerin¹

¹ Bakara-175, Ali İmran-20,101,103, İsra-15, Sebe-50, Saffat-71

yanı sıra Allah'ın hidayete eriştirdiğini,² insanların³ ve kitapların⁴ da doğru yolu gösterdiğini belirten ayetler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle insanların kendi davranışlarına göre hidayete ulaştıkları⁵ veya sapıklığa düştükleri⁶ de vurgulanmaktadır.

Kadercî görüş taraftarları Allah'ın dilemesi ile ilgili ayetlerdeki ilahi iradenin mutlaklığı fikrini parçacı bir yaklaşımla yorumladıklarından dolayı koyu bir cebre düşmüşlerdir. Zira insanın Allah'ın mutlak iradesi altında ve ona bağlı olduğunu ifade eden ayetleri Kur'an'ın bütünselliği dışında ve bağlamından uzak olarak yorumlamak doğal olarak insanın özgür olmadığı anlayışına götürecektir. Bu açıdan, çelişkiden uzak olan Kur'an'ın doğru anlaşılması, Kur'an bütünselliğini göz önünde bulundurmaya mümkündür.⁷

HİDÂYET –DÂLÂLET OLGUSU VE İNSAN ÖZGÜRLÜĞÜ

“H-d-y” kökünden gelen hidayet, bilmeyen veya şaşırılmış bir kimseye yolu göstermek, kılavuzluk etmek anlamına gelmektedir.⁸ Bu anlamda Hidayet kavramı yol kavramıyla yakından ilişkilidir. Yol kavramı ise bir yol göstericiyi gerekli kılmaktadır.⁹ Doğru yolu gösterecek olan kılavuz yolu bilmeli ve herhangi bir yöne sapmadan kişiyi gideceği doğru yere ulaştırmalıdır.¹⁰ Bu yüzden kılavuzluk görevi doğru ve yanlış yolun kesin olarak ayırt edilebilmesi açısından bir değer taşımaktadır.

Kur'an düşüncesinde kılavuzluk fikri hayati bir önem taşımaktadır. İnsanlara gerçek anlamda doğru yolu gösteren Yüce Yaratıcı'dır. “Şüphesiz bize düşen sadece doğru yolu göstermektir.”¹¹ İlahi irade bütün insanları sadece kendi yoluna çağırarak diğer bütün yolları yanlış olarak nitelendirmektedir. Zira sadece İlahi ayetlerle gösterilen yol doğrudur ve sapmadan takip edenleri başarıya ulaştıracaktır. “İşte bu, benim dosdoğru

² Nisa-68, Maide-16, Enam-87,90,125, Hacc-16, Kehf-18, Zümer-23,37, İnsan-3

³ Secde-24, Taha-79

⁴ Bakara-2, 97, Maide-44,46, Araf-52, Necm-23, Nahl-64

⁵ Ali İmran-101, Taha-123, Ankebut-69, Teğabun-11, Muhammed-17

⁶ Araf-30, İsrâ-16, Kasas-50, Zümer-3,59, Saf-7, Nahl-104, Fussilet-17

⁷ Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule yay, İstanbul, 1993, s.71

⁸ İbn-i Manzur, Ebul Fadl Cemaleddin Muhammed, *Lisânu'l Arab*, Kahire, 1970, c.3, s.786; Râgıb, Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed el-İsfehani, *el-Müfredât fi Garibi'l Kur'an*, Daru'l Marife, Beyrut, s.538

⁹ İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev: Süleyman Ateş, Ankara, 1975, s.136

¹⁰ Çölde yaşayan insanlar için yolu bilmek önemli bir konuydu. Cahiliye devrinde çöldeki yolları iyi bilen ve insanlara yol gösterip varacakları yere selamete götüren kimseye “hâdi” denilmiştir. Son derece tehlikeli olan çölde en tecrübeli kılavuzların bile şaşırması mümkündür. Şaşırmadan kılavuzluk görevini yapmak bir kılavuz için gurur ve övünç vesilesi olmuştur. Bu açıdan insanın tecrübeli ve güvenilir bir kılavuza sahip olması son derece önemlidir. İzutsu, a.g.e, s.138

¹¹ Leyl-12

yolumdur. Buna uyup başka yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte sakinmanız için Allah size bunları emretti.”¹²

Kuran hidayet kavramını insan dışında diğer varlıklarla ilişkili olarak da kullanmaktadır. Bu özellik ayette açıkça ifade edilmektedir. “O yaratıp düzene koyan, takdir edip yolunu gösterendir.”¹³ Ayete göre bütün varlıklar belli bir ölçüye göre takdir edilmiş ve kendi görevlerini yerine getirmeye yöneltilmişlerdir.¹⁴ Bütün yaratılmışlar zat ve sıfatları itibarıyla her biri kendi özelliklerine göre takdir edilmiştir. O halde varlıklara bu özelliklerinin verilmesi hidayet kavramının anlam alanı içerisindeydir.¹⁵

Görüleceği gibi Kuran hidayet kavramını, aralarında bir ilişki kurduğu takdir kavramıyla beraber kullanmaktadır. Bu anlamda takdir, varlığın yapısına yerleştirilmiş ontolojik kurallar bütününe ifade etmektedir.¹⁶ İlahi irade tarafından insan davranışlarına ve diğer varlıklara yönelmesi gereken belli bir gaye ve hedef konulmuştur. Bu anlamda hiçbir varlık hidayetsiz ve hedefsiz bırakılmamış olup özel bir hedefe rehberlik edilmektedir. Bu nedenle bütün varlıklar hidayete tabi olup genel bir hidayetin kapsamındadır.¹⁷

Öyleyse İlahi iradenin bir sonucu olan hidayeti, Tekvini/Varlıksal ve Teşrii/Bilişsel hidayet olmak üzere ikiye ayırabiliriz. 1.Tekvini Hidayet: Yaratılan tüm varlık türlerinin yaratılış amacına uygun olarak olgunlaşma hedefine doğru yol almalarına ve amacını gerçekleştirmelerine yöneltilmesidir. Bunun anlamı da Yaratıcı'nın yaratılan her canlıyı, kendisi için takdir edilen işlere yönelmesi demektir. 2.Teşrii Hidayet: Emir, yasak, emre uyanlara ödül, uymayanlara ceza vaatme gibi hususlarda söz konusudur.¹⁸ Teşrii hidayet ise, Yaratıcı'nın tercihi insanın seçimine bırakması, kendi iradesiyle bir yol seçerek yolun sonuna ulaşması için

¹² Enam-153

¹³ Ala-2,3; ayrıca bkz. Tâhâ-50

¹⁴ İbn-i Aşûr, Muhammed Tahir, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, trsz, c.30, s.277

¹⁵ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Ankara, 1986, c.9, s.145; Razi, ayeti şöyle yorumlamaktadır: Ayetteki takdir ifadesi, hem zat hem sıfat açısından bütün mahlukatı içine alıp her birinin kendilerine göre olduklarını ifade eder. İlahi irade diğer varlıkları ve insanları belli bir yapı ve büyüklükte takdir etmiş ve her biri için bir süre belirleyerek çeşitli sıfatlar takdir etmiştir. Her mizaç hususi bir kuvvete müsait haldedir. Her kuvvet de ancak belli bir fiili yapabilir. O halde takdir, maddi olan şeylerin cüzlerinde tasarruf etmekten ve o maddi şeylerin bu kuvveti kabule müsait hale gelebilmesi için özel bir biçimde var etmekten ibarettir. Bu durumda hidayet kelimesi ise bu kuvvetleri, o belli fiilin kaynağı olabilecek her kuvvet niteliğinde yaratmak demektir ki maslahata uygun olan da budur. Razi, Ebu Abdillah Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistâni, *Tefsir-i Kebir (Mefâtihu'l Gayb)*, Komisyon, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, c.23, s.73

¹⁶ Düzgün, Ş. Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Lotus Yayınları, Ankara, 2005, s.133

¹⁷ Amuli, Cevadi, *Kur'an'da Hidayet*, çev: Said Okumuş, İnsan Yayınları, s.24

¹⁸ Tabatabâi, M. Hüseyin, *El-Mizan fi Tefsiri'l Kur'an*, çev: Vahdettin İnce, Kevser Yayınları, İstanbul, 1998-2009, c.7, s.502

bilgilendirmesidir. Bu açıdan teşrii hidayet kendi iradesiyle son derece yetki ve serbestlik içindeki insanın eylemine bağlıdır.¹⁹

Mümin veya kâfir bütün insanlara yol gösterme anlamındaki hidayet sadece bilinç ve akıl sahibi canlıları kapsar. Bu açıdan özel hidayet, evrendeki genel düzen açısından takdir alanının içinde ise de genel hidayetten farklıdır. Zira tekvini olan genel hidayet, varlığın yaratılış gayesine erdirilmesidir. Bu hidayet her şeyin varolma, gelişme, fiiller ve hareketler gibi varlıksal özellikleriyle ilgilidir. Bütün nesnelere genel ilahi hidayetle gayelerine ve ecellerine yöneltilmektedir.²⁰

Bir çok ayette geçen ve temel olarak ilahi iradeye atfedilen “hidayete erdirme ve dalaletle düşürme” kavramları²¹ dalalet ve hidayet kanunlarının ilahi iradeye ait olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre hidayet ve dalaleti mutlak anlamda ilahi iradeye bağlayan ayetler ilahi iradenin mutlak otoritesini ortaya koymaktadır. “Allah dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir. O güçlü ve her işi yerindedir.”²² Bu durumda özel tekvini hidayet kendi seçimiyle doğru yolu benimseyen ve hidayet arayan insan için geçerli olmaktadır. Özel tekvini dalalet ise kendi bilgi ve iradesiyle sapıklık yolunu seçen, dalaleti huy edinmiş insanı bulmaktadır.²³

Saptırmanın Allah’a nisbet edilmesi ise varlıksal bir ilişki olup ceza veya karşılık anlamındadır. Bu konudaki yanlış algılama müşriklerin kendi sapıklıklarını ilahi saptırma olarak anlamalarına neden olmuştur. “Allah dileseydi biz ve atalarımız ortak koşmaz ve hiçbir şeyi de yasaklamazdık.”²⁴ Hâlbuki sonuç olarak saptırmanın ilk şartı bunu isteyen insan iradesine bağlanmaktadır. Zira bu saptırma kendi istekleriyle seçtikleri sapmanın karşılığıdır.²⁵ Ayet özellikle insanların hangi şartlarda hidayet ve dalalet kanunlarına tabi olduklarına dikkat çekmektedir. “Birçoklarını sapıklığa düşürür ve birçoğunu da hidayete erdirir. Onunla sadece fasıkları saptırır.”²⁶

Mutezile’ye göre hidayet, Yaratıcı’nın doğru yolu beyan etmesinden ibaret olup ihtida fiilini insanda yaratması değildir.²⁷ Dalalet de kâfiri sapıklıkta bırakarak onu sapık olarak isimlendirmesi ve içinde bulunduğu

¹⁹ Amuli, Cevadi, *Kur’an’da Hidayet*, s.31

²⁰ Tabatabâî, *El-Mîzân*, c.4, s.46

²¹ mesela bkz; Yunus-25, Şura-46, Nahl-104, İbrahim-4, Araf-30,178,186, Enam-39, Leyl-12, Ankebut-69

²² İbrahim-4

²³ Amuli, *Kur’an’da Hidayet*, s.51

²⁴ Enam-148

²⁵ Amuli, *Kur’an’da Hidayet*, s.47

²⁶ Bakara-26

²⁷ Kadı Abdülcabbar, Abdullah b. Ahmed Ebu’l Hüseyin, *Şerhu’l Usûli’l Hamse*, Kahire, 1965, 323 vd., Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usulu’d Din*, İstanbul, 1928, s.141, Taftazani, Saduddin Mesud b Ömer, *Şerhu’l Akaidi’n Neseftiyye*, Dersaadet, 1326, s.130; Sabuni, Nureddin, *Kitabu’l Bidaye mine’l Kifaye fi’l Hidaye fi Usuli’d-Din*, Mısır, 1969, s.137

sapıklıktan dolayı onun hakkındaki hükmüdür.²⁸ Ehl-i Sünnet ise Mutezile'nin bu tutumunu eleştirmektedir. Onlara göre ayetlerdeki "dilediğini dalaletle düşürür, dilediğini hidayete erdirir" ifadesi dalalet ve hidayet fiilinin Allah tarafından yaratılması anlamına gelmektedir. Farklı ayetlerde geçen irade kavramlarını, doğru yolun gösterilmesi ve isimlendirilmesi olmadığına delil göstererek Mutezile'yi sert bir şekilde eleştirmektedir.²⁹

Mutezile adalet prensibinden hareketle Yaratıcı'ya izafe edilmesi mümkün olmayan küfrü istemek, dilediğini ödüllendirip dilediğine azab etmek ve dalaletle sevk etmek gibi ifadeler içeren ayetlerin zahiri manalarına itibar edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Çünkü Allah bu tür çirkin fiillerden münezzehtir. Tenzih ise ancak teville mümkündür. Öyleyse Bakara-26 ayetinde olduğu gibi hidayet ve dalaletin fiil olarak Yaratıcı'ya izafe edildiği ayetler tevil edilmelidir. Zira adalet prensibine göre insanların dalaletle sevk edilmesi düşünülemez.³⁰

Maturidi'ye göre hidayet Yaratıcı'nın insanda doğru yolu bulma fiilini yaratması, ihtida ise kulun hidayet bulmasıdır. Hidayet bulma ise insandandır.³¹ Zira ilahi fiilin manası her şeyi en uygun şekliyle yaratmasıdır.³² Bu açıdan imanın zorlama durumunda olması mümkün değildir. Çünkü zorlama, zorlanan kişiden o fiili kaldırır.³³

Maturidiler'e göre saptırma ise, dalalet ehli için sapıklığın kalplerinde yaratılmasıdır. Sapıklık ve küfrün yaratılması kulun bu kötü fiilleri seçmesinden dolayıdır. İnsan kendi yeteneklerini dalaletle

²⁸ Hayyat, Ebu'l Huseyin Abdurrahim b. Muhammed, *Kitabu'l İntisâr ve'r Red alâ İbni Ravendi el-Mulhid*, Beyrut, 1957, s.89

²⁹ Taftazani, *Şerhul Akaid*, s.129; Mutezile saptırmanın iki yönlü olduğunu savunur. Yaratıcı'nın bir kimseyi saptırmasının manası onu sapık olarak isimlendirmesidir. İkincisi ise sapıklığı üzere bu mananın uygun olmasıdır. Hidayetin anlamı isimlendirme ve hüküm olsaydı peygamber için kâfiri saptırdı demek uygun olurdu. Çünkü onları böyle isimlendirmiş ve sapıklıklarına hükmetmiş olurdu. Böylece kâfirler ve şeytanlar için de inananları saptırdı demek gerekirdi. Çünkü onları sapıklar olarak isimlendirirlerdi. Saptırma sapıklığa ceza verme manasında olsaydı, çeşitli suçları işleyenlere ceza ve had verenlere de saptırdı demek gerekirdi. Bağdadi, *Usulu'd-Din*, s.141-142

³⁰ Kadı, *Müteşâbihu'l Kur'an*, Kahire, 1969, s.59; Kadı, Bakara-185, Araf-203, Yusuf-111, Nahl-64, Fussilet-17 gibi ayetleri delil göstererek hidayetin aslında dalalet ve beyan anlamına geldiğine dair Mutezile görüşünü doğrulayacak pek çok Kurani delil olduğunu söylemektedir. (Kadı, *a.g.e.*, s.60-62); Bu açıdan Mutezile, adalet prensibi kapsamında insana mutlak irade özgürlüğü verildiğini savunmaktadır. İlahi adalet anlayışı insana ait kötü fiillerin sorumluluğunu Yaratıcı'dan insana havale etme amacını taşır. Bu sebeple adalet prensibi bireysel ve toplumsal sorumluluğu vurgulayarak sosyal adaletin tesisine teolojik katkı sağlamaktadır.(Aydın, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci:Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l Huzeyl el-Allaf*, Ankara, 2001, s.203)

³¹ Maturidi, Ebu Mansur, *Te'vilâtü'l Kur'an*, Mizan Yayınları, İstanbul, 2005, c.1, s.21

³² Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, (neşr: F Huleyf), İstanbul, 1979, s.313

³³ Maturidi, *Te'vilâtü'l Kur'an*, c.7, s.114

yöneltmedikçe ilahi irade ve kudret onu zorla sapıklığa sevkmez. İnsan ödül ve cezayı kendi tercihi, gücü ve fiili ile elde etmektedir.³⁴ Zira bir fiilin Yaratıcı'ya izafe edilmesi yaratma, insana izafe edilmesi ise seçme yönündendir.³⁵

Eşariler ise daveti genel, hidayeti ise özel kabul etmektedirler. Bu anlamda hidayet iki şekilde gerçekleşir. 1. Hakkı açıklamak, insanları ona davet etmek ve bu husustaki delilleri getirme yönündendir. Bu türün hidayete çağırana nisbeti doğrudur. 2.Hidayetin kulların kalbinde yaratılmasıdır. Kalbin hidayete açılması bu manadadır. Birinci hidayet bütün insanlar için geçerli olup ikinci hidayet ise sadece hidayete erenlere özeldir.³⁶

Tartışmalardan da görüleceği gibi konu insan fiillerinin oluşumu ve irade özgürlüğü açısından ele alınmıştır. Bu açıdan Kur'an'ın sıklıkla vurguladığı ilahi iradenin otoriterliği ve insan iradesinin konumu doğru şekilde anlaşılmalıdır. Kelami ekollerin meseleye kendi düşünce sistemleri doğrultusunda yaklaştıkları görülmektedir. Bu nedenle Allah'ın gücü ve otoritesini vurgulayan ayetleri Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir.

Yüce Allah dilemesinin hangi anlamda olduğunu açıkça ifade etmektedir: "Rabbin dileseydi yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı, öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?"³⁷ Söz konusu ayet insanın inanç noktasındaki özgürlüğüne açıkça vurgu yapmaktadır. Allah insanlara zorlamayla herhangi bir iş yaptırmadığını açıkça ortaya koymaktadır. "Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin."³⁸

Bu açıdan Allah kendi mutlak iradesiyle birlikte insana da seçme özgürlüğü vermektedir: "Dilediğinizi yapın."³⁹, "Her kim dünya nimetini isterse kendisine ondan veririz, kim de ahiret sevabını isterse ona da bundan veririz."⁴⁰, "Şüphesiz ki bu bir öğüttür. Artık dileyen Rabbi'na bir yol tutar."⁴¹ Açıkça anlaşılacağı gibi insan istediğini seçip eyleme dönüştürmede tamamen hür irade sahibidir.

Hürriyetin temel saç ayaklarından olan irade ve sorumluluk insanın doğru veya yanlış yolu seçmesinde önemli rol oynayan dinamiklerdendir. İki önemli tercih olan iman ve inkar noktasında ilahi irade özellikle insan iradesi üzerinde durmaktadır. İlahi irade bu konuda hidayete erme ve

³⁴ Nesefî, Ebu'l Muin, *Bahru'l Kelam*, 2000, s.79-80; Harputî, Abdullatif, *Tenkihu'l Kelam fi Akaidi Ehli'l İslam*, 1327, s.305

³⁵ Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, s.225-226

³⁶ Bağdadi, *Usulu'd-Din*, s.140

³⁷ Yunus-99, Enam-149, Hud-118

³⁸ Kehf-29, Bakara-256

³⁹ Fussilet-40

⁴⁰ Ali İmran-145, İsra-18-19, Ahzab-28,29

⁴¹ İnsan-29, ayrıca bkz. Nebe-39

dalalette kalma kanunlarına sahip çıkmaktadır. Bu yüzden ayetlerde çok sıkça ifade edildiği gibi önyargı, inat ve ahlaksızlığı nedeniyle peygamberlerin davetinden yüz çevirmiş olan insanları doğru yola çağırmak olumlu bir sonuç vermemektedir.⁴²

Ayet tam anlamıyla bu noktada insan iradesine vurgu yapmaktadır. “Kim hidayete ererse kendi nefsi için erer, kim de saparsa kendi aleyhine sapar. Kimse kimsenin yükünü taşımaz. Biz bir elçi göndermedikçe kimseye azap etmeyiz.”⁴³ İnsan için belirleyici olan sevap ve günah olarak işledikleridir. İnsan eylemlerinde kesin kural ve ilkeler vardır. Bu ilkelere uyulup uyulmaması ise farklı sonuçları ortaya çıkarmaktadır.⁴⁴

Yine ayet ancak arınmayı isteyenlerin doğru yola ulaşabileceğini net bir şekilde vurgulamaktadır. “Rasulüm, sen ancak görülmediği halde Rablerine yürekten saygı duyanları ve namazı kılanları uyarırsın. Kim arınırsa ancak kendisi için arınmış olur..... Sen kabirlerde olanlara işittiremezsin.”⁴⁵ Öyleyse insan hata ve günahlara karşı kendini korumaya aldığı anda, Yaratıcı ona doğru bir şekilde anlama gücü vermektedir. İnsandan beklenen olumlu davranışlar rehberlik için bir ön şart olmaktadır. Bu açıdan zihin hali ile sonuç arasında bir tür canlı ilişki vardır.⁴⁶

O halde ayetlerde sıklıkla vurgulanan “Allah dilediğini hidayete erdirir, dilediğini saptırır” ifadeleri ilahi iradenin mutlaklığını ve otoriterliğini vurgulamaktadır. İlk bakışta cebir fikrini uyandıran bu tür ifadeler ilahi iradenin bu özelliği ve Kur’an’ın bütünselliği dikkate alındığında insan sorumluluğu ve özgürlüğü açısından herhangi bir problem görünmemektedir. Zira bu tür ayetler konu bütünlüğü ve bağlam açısından “O, sapıklık dileyeni saptırır, hidayet dileyeni de hidayete erdirir” şeklinde anlaşılmalıdır. Zira böyle bir anlama gramer açısından da mümkündür.⁴⁷

Allah’ın dilediğini doğru yola koymasının anlamı, insanı gerçeği görmesini sağlayacak donanım ve kapasitede yaratmasıdır. Bu yüzden daveti kabul eden insan, gerçeği görmüş ve fitratına uygun davranmış olur. Dolayısıyla Yaratıcı dilediği kimseyi saptırır, ancak hak edenden başkasını saptırmayı da dilemez. Aynı şekilde dilediği kimseyi de doğru yola koyar

⁴² Özsoy , Ömer-Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur’an*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, s.109

⁴³ İsrâ-15, ayrıca bkz Yunus-108

⁴⁴ Abdullatif, Seyyid, *Kur’an’ın Zihni İnşası*, çev: Kürşat Atalav, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995, s.68-69

⁴⁵ Fatır-18,22

⁴⁶ Fazlur Rahman, *İslami Yenilenme*, çev:Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay, Ankara, 1999, s.28

⁴⁷ Zamirin en yakına döndürülmesi kuralı gereğince “yeşâu” fiiline aid iki zamirden en yakın olan “men” zamirine döndürülerek mana bu şekilde anlaşılmalıdır. Zahid el-Kevseri, M, *el-İstibsâr fi Tehaddüs ani'l Cebri ve'l İhtiyâr*, Kahire, 2008, s.303; İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur’an*, Düşün Yayıncılık, 2010, İstanbul, s.463

ancak rahmetini isteyenden başkası için bunu dilemez. ⁴⁸ Bu bağlamda Kadı Abdulcabbar, cennetin hak edilmesi ile lütuf olması arasında bir çelişki görmez. Çünkü insanın hak edişi ile ilgili sebepleri de lutfeden Yaratıcı'dır. Dolayısıyla Allah, cenneti hak etmenin sebeplerini de lutfeden olunca cenneti de lutfetmiş olur. Buna göre "Onu kime dilerse ona verir" ifadesinin mutlaka, "Onu hak eden kimselere verir" manasında olması gerektiğini söylemektedir.⁴⁹

İlahi irade istemeseydi insan irade sahibi olamaz, doğru ve yanlış tercih edemezdi. Bu anlamda hidayete erdiren, saptıran, mühürleyen, iyilik ve kötülüğün kurallarını işleten İlahi İrade olmaktadır.⁵⁰ Bu yüzden Yüce Yaratıcı insanları iman ve inkârı seçebilecek şekilde yaratmıştır.⁵¹ Bu anlamda insan, tabiat olayları gibi her şeyiyle, iyi ya da kötü olacak şekilde belirlenmemiştir.⁵² Ebu Hanife bu hususu dikkate alarak levh-i mahfûzdaki yazıyı hüküm olarak değil, vasıf olarak anlamaktadır.⁵³ Allah insanları iman ve inkâr edebilecek kapasitede yaratmış, kimseyi buna zorlamamıştır. Birey olarak yaratılan insan bu fiilleri kendisi işlemektedir.⁵⁴ İyilik ve kötülüğün kanunları konulmuş, insanlara daima iyilik tavsiye edilmiştir. İlahi davete bazı insanların olumlu cevap vermesi onları hidayete, olumsuz cevap vermesi ise onları sapıklığa götürmektedir. Bu farklılaşmayı yaratan ise elçi ve kitap gönderilmesidir.⁵⁵ Kitab'ın görevi ise insana doğruyu göstermek ve akla yardımcı olmaktır.⁵⁶

Hidayet ve dalaletin yaratıcıya nisbeti insanı bunlara zorlama yönünden olsaydı kitap ve peygamber göndermenin bir anlamı olmazdı. İşte bu sebeple dalalet ve hidayetin Yaratıcı'ya isnadı, sebep ve sonuçları vazetmesi açınsındandır.⁵⁷ Ayet bu gerçeği ifade etmektedir. "Biz dileydik herkese hidayetini verirdik. Ancak benden çıkan şu söz gerçekleşmiştir. Cehennemli insanlar ve cinlerden bir kısmıyla tamamen dolduracağım."⁵⁸ Bu

⁴⁸ Tabatabai, *El-Mizan*, c.7, s.121

⁴⁹ Razi, *Tefsir-i Kebir*, c.21, s.324

⁵⁰ DİB, Komisyon, *Kur'an Yolu*, Ankara, 2003, c.1, s.76

⁵¹ Ebu Hanife, *Fıkhul Ekber*, Mısır, 1323, s.67-68

⁵² Garaudy, Roger, *20. Yüzyıl Biyografisi*, çev: A. Zeki Ünal, Fecr Yayınları, Ankara, 1998, s.288

⁵³ Ebu Hanife, *Fıkhul Ekber*, s.36; Nesefi de insan fiilleri konusunda benzer bir yaklaşımı savunmaktadır: Bir kimsenin adı levhi mahfuzda şaki ya da saidler listesinde yazılı olup sonradan bu yazının değiştirilip şaki veya said yazılması caizdir. Çünkü cennetlik birisinin cehennemlik, cehennemlik birisinin cennetlik olmayacağını ileri sürülmesi vahyin ve peygamberlerin anlamsız oluşuna götürür. Bu ise itikadi açıdan caiz değildir. Nesefi, Ebu'l Muin, *Bahrul Kelam*, s.81

⁵⁴ Ebu Hanife, *Fıkhul Ekber*, s.43-44

⁵⁵ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2001, s.298

⁵⁶ Atay, Hüseyin, *Allah'ın Halifesi İnsan*, AÜİFD, AÜ Basımevi, Ankara, 1972, c.18, s.72

⁵⁷ Sâbık, *Akaid*, s.115; Ayrıca bkz, Buti, Said Ramazan, *İslam Akaidi* (Kübra'l Yakiniyyat), Madve Yayınları, İstanbul, 1986, s.173

⁵⁸ Secde-13

ifadeye göre imtihanın bir gereği olarak irade ve sorumluluğun önemi vurgulanmaktadır. Allah dileyseydi bütün insanları sadece doğru yolu bulabilecek yetenekte yaratabilirdi. Ancak İlâhi irade doğru ve yanlış seçebilecek insan iradesinden dolayı hidayet ve dalalet için kurallar koyduğunu ifade etmektedir. Bu da insanın denenme gayesine yöneliktir. O halde cehennem cinler ve insanlardan özgür iradeleriyle hidayet yerine dalaleti seçenlerle doldurulacaktır.⁵⁹

Konuyla ilgili olarak en çok tartışma konusu yapılan ayetlerden biri de Enam-125. ayetidir. “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır.” Razi bu ayeti, cebri bir bakış açısıyla yorumlamaktadır. O'na göre ayetin anlamı şöyle olmalıdır: Yaratıcı'nın iman etmesini istediği kimsenin kalbinde imana götüren sebepler kuvvetlenir. İnkârını istediği kimsenin kalbinde ise imandan alıkoyacak sebepler ile onu küfre sevkedecek sebepler güç kazanır.⁶⁰ Görüleceği gibi böyle bir yaklaşımda iman ve inkârı isteyen ilâhi irade olmakta ve kişiyi bu fiillere zorlamaktadır.

Mutezile ise bu ayeti iki açıdan ele alarak Ehl-i Sünnetin genel görüşünü tutarsız bulmaktadır. Zira ayete böyle bir anlam verilmesi doğru değildir. Çünkü Allah'ın, kâfirin kalbini son derece daraltmasının dalaletten önce meydana geldiğini ve önce olan bu şeyin, dalaletin meydana gelmesinde etkili olduğunu hissettirmektedir ki böyle bir düşünce batıldır.⁶¹ Öyleyse kişinin göğsünün İslâm'a açılması şu anlamdadır: Yaratıcı o kişiye, imana ve imanda devamlı olmaya yönelten birtakım lütuf fiilleri yapar. Bu türde, ancak kişinin mümin olmasından sonra ona yapılması mümkün olan lütuflar vardır. Bu lütuflar da kişinin mümin olmasından sonra kişiyi, imanda devamlı olmaya sevkettirmektedir.⁶² Maturidi de insan sorumluluğu ve teklif açısından meseleye bakarak Mutezile'nin bu yorumunu desteklemektedir. O'na göre kişinin kalbinin imanı kabullenmede zorlanmasının sebebi Yaratıcı'ya isyan etmektir. Yoksa Yaratıcı'nın başlangıçta, yani ilk teklif anında bunu hiçbir kimseye yapması mümkün değildir.⁶³

Ayetteki göğüs manasındaki “sadr” kelimesi mecazen akıl ve anlayış anlamına gelmektedir. Sadr'ın açılması ise kişinin akıl ve anlayışının dini kabul edebilecek şekilde yetenekli hale getirilmesidir.⁶⁴ Ancak bu İlâhi yardım ve yol gösterme her defasında insanın yöneliminden, etik ve

⁵⁹ Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kuran*, s.110

⁶⁰ Razi, *Tefsir-i Kebir*, c.10, s.163

⁶¹ Razi, *a.g.e.*, c.10, s.164

⁶² Razi, *a.g.e.*, aynı yer

⁶³ Maturidi, *Kitabu't Tevhid*, s.287

⁶⁴ İbn-i Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c.8, s.58

epistemolojik gayretinden sonra gelmektedir.⁶⁵ Zira Kuran'a göre "kalb" insan düşüncesinin kaynağı olan organdır. Akletme, düşünme gücüne ve yetkinliğine sahip olan kalbin bir eylemidir. Bu nedenle Kur'an düşünmeyenleri kalpleri mühürlü veya kilitli olarak nitelendirmektedir.⁶⁶ O halde ayet, şirk ve günahı karakter haline getirmiş kimselerin imanı kabullenmede yaşadığı olumsuzluğu ifade etmektedir. ⁶⁷ İlahi karşılık ise kişinin takınmış olduğu davranışın sonucuna göre belirlenmektedir.⁶⁸

Hidayet ve sapıklık Yaraticının kullara ilişkin iradesinin sonucudur. Bu irade insanların kendi tercihleri sonucu ilahi çağrıya olumlu veya olumsuz cevap vermeleri doğrultusunda devreye girmektedir.⁶⁹ O nedenle İlahi saptırma kulun sapıklığı istemeye yönelik kötü seçimi ile ilgilidir.⁷⁰ İlahi takdir bireyin niyetinin cinsine göre meydana gelmektedir. "Onu döndüğü yola iletiriz ve cehenneme sokarız."⁷¹ Buradaki takdir, tercih etmenin sonucunda işleyen fitrat kanunlarıdır. Çünkü insanın dilemesi ilahi iradenin bir sonucudur. ⁷²

Zemahşeri, "Allah dilediği kimseyi nuruna kavuşturur."⁷³ ayetini, kullarından akıl gözüyle bakıp nefsinin insafıyla düşünen ve ona ulaştıran yoldan sağa sola sapmadan yürüyen kulunu hidayete ulaştırır, şeklinde yorumlamaktadır.⁷⁴ Bu açıdan hidayetin dört aşaması vardır. 1.İnsanın doğruyu bulabilecek donanıma sahip olarak yaratılması, 2.Peygamber ve kitap ile insanlara yapılan davet, 3.Kişinin hidayeti kabul etmesi, 4.Bu kabul sonucunda yolun sonundaki nimetlere kavuşulması. Bu dört hidayet sırayıdır. Bundan dolayı birinci unsura sahip olmayan ikincisine sahip olamaz. İkincisine sahip olmayan da üç ve dördüncüsüne sahip olamaz.⁷⁵ Vahye karşı olumsuz bir tavır içinde bulunanlar hakkında Hz. Peygambere yapılan ikaz bu açıdan oldukça anlamlıdır. "Rasulüm, sen ölümlere işittiremezsin, dönüp giden sağırlara da çağrıyı duyuramazsın. Sen körleri sapıklıklarından doğru yola döndüremezsin, ancak ayetlerimize inananlara duyurabilirsin ve onlar da teslim olurlar."⁷⁶

⁶⁵ Güler, İlhami, *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yay, Ankara, 2003, s.70

⁶⁶ Yar, Erkan, *Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk*, Elazığ, 2003, s.137-138

⁶⁷ Meraği, Ahmed Mustafa, *Tefsiru'l Merâğî*, 1946, c.8, s.25

⁶⁸ Kadı, *Mütesâbihu'l Kur'an*, s.65-66

⁶⁹ Kutup, Seyyid, *Fi-Zilali'l Kur'an*, çev: Komisyon, Dünya yay, İstanbul, 1990, c.6, s.383; krş; Halebi, Ahmed b. Yusuf, *Umdetü'l Huffâz*, Beyrut, 1993, c.4, s.285

⁷⁰ Elmalı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.3, s.420

⁷¹ Nisa-115

⁷² Mahmud, Mustafa, *Kurana Yeni Yaklaşımlar*, s.34-35

⁷³ Nur-35

⁷⁴ Zemahşeri, *Keşşaf*, c.2, s.95

⁷⁵ Râğıb, *Müfredât*, s.538-539

⁷⁶ Rum-52,53

O halde ayetlere baktığımızda sadece ilahi çağrıya olumsuz cevap veren fasıkların,⁷⁷ zalimlerin⁷⁸ ayetlere yüz çevirenlerin⁷⁹, arzu ve hevasına uyanların⁸⁰ ve inkârcıların⁸¹ hidayete ulaşamayacakları ifade edilmektedir. Yaratıcı insanı sapıklık ve hidayete zorlamamakta, zulme yönelen sapmakta kendisine yönelen ise doğru yola girmektedir.⁸² Bu bağlamda "Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin..."⁸³ ayeti bazı özel kişilerin hidayetinde delil olarak gösterilmektedir.⁸⁴ Ancak hidayet özel bir iş olmayıp evrensel kanunlara tabi olarak işleyen bir olgudur. ⁸⁵ Çünkü doğru yola iletmeyi Allah, iman, samimiyet, kitap ve peygambere tabi olma, salih amel, tevbe, Allah'a yönelme ve cihad gibi bir takım şartlara⁸⁶ bağlamıştır. Yine sapkınlık ise kişinin isyan, zulüm, yalanlama, heva ve arzusuna uyma, aşırı gitme, fasıklık, iman için kalbinin katılaşması gibi Allah'a karşı tavrı aldığı olumsuz fiilleri sonucunda ortaya çıkmaktadır.⁸⁷

Ayetlerde geçen kalplerin mühürlenmesi,⁸⁸ gözlere perde çekilmesi⁸⁹ ve kulaklara ağırlık konulması⁹⁰ gibi kavramlar ise psikolojik kuralları ifade etmektedir. İyi ya da kötü bir davranışın devamlı tekrarı kişinin o davranışı sürekli hale getirmesine neden olmaktadır. Çünkü alışkanlık doğuran tutumlar insan davranışları üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir.⁹¹ Bu fiillerin İlahi iradeye ait olması, insanın kendi fiilleri sonucunda ilahi kanuna göre gerçekleşmesinden dolayıdır.⁹² Bu durumda insanın kalp ve kulaklarının mühürlenmesi, doğruyu reddetmedeki ısrarının bir sonucudur.⁹³ Bu durum özgür iradesiyle isyan eden kişinin psikolojisini,

⁷⁷ Bakara-26

⁷⁸ İbrahim-27

⁷⁹ Nahl-104, Enam-39, Kehf-57

⁸⁰ Casiye-23

⁸¹ Bakara-6, Mümin-63, Rad-27

⁸² Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar, İstanbul, 1988, c.3, s.145

⁸³ Kasas-56

⁸⁴ Bağdadi, *Usulu'd Din*, s.141

⁸⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara, 1987, s.179-180

⁸⁶ Nahl-104, Şura-13, Meryem-43, Yunus-9, Taha-82, Ankebut-69

⁸⁷ Ahzab-26, İbrahim-27, Lokman-11, Enam-144, Maide-77, Sad-26, Mu'min-34, Bakara-26, Zümer-22

⁸⁸ Casiye -23

⁸⁹ İsrâ-45, Kehf-57

⁹⁰ Casiye -23

⁹¹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.75; Kişinin sürekli olan davranışları kendisi için bir karakter ve alışkanlık haline gelmektedir. Ragıb İsfehani, *İnsan*, s.205, çev:Mevlüt İslamoğlu, Pınar yay,İstanbul, 1996

⁹² Yar, Erkan, *Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk*, s.137-138

⁹³ Mevdudi, Ebul Alâ, *Tefhimu'l Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, c.1, s.41

ahlaki ve bilgisel tutumunu ifade etmektedir. Zira her ahlaki özgür karar ona bağlı bilgisel bir şuur durumu meydana getirmektedir.⁹⁴

Öyleyse Yüce Yaratıcı tüm insanların iyiliğini ve hidayetini istemiş, akla yardımcı olmak amacıyla peygamber ve vahiy göndererek iradeleri doğrultusunda serbest bırakmıştır. Bu alanda geçerli olan davranış kanunları vardır. İnsanın ilahi davete olumlu veya olumsuz vermiş olduğu cevap tercihini de belirlemiş olmaktadır. Bu açıdan hidayet üzere olanlar ilahi lütuf ve kendi iradeleri sonucunda hidayete ermişlerdir.

SONUÇ

Kuran bütün varlıkların genel bir hidayetin kapsamında olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda hidayet olgusunun tekvini ve teşrii olmak üzere iki kısma ayrıldığını görmekteyiz. Tekvini hidayet bütün varlıkların yaratılış gayesine erdirilmesidir. Teşrii hidayet ise bütün insanlara yol gösterme anlamında olup sadece bilinç ve akıl sahibi canlıları kapsamaktadır.

Yüce Yaratıcı insanlara doğru yolu akıl, peygamberler ve kitaplar vasıtasıyla göstermektedir. Bu yüzden vahiy akla yardımcı olarak gelmiştir ve ona yol göstermektedir. Bu açıdan hidayet ve dalalet insanın kendi hür tercihi ile ilgilidir. Zira insan doğru ve yanlış idrak edebilecek güç ve kabiliyette yaratılmıştır. Ancak vahiyle insanın lehine ve aleyhine olan hususlar açıklanmıştır. Bu nedenle insanın imanı tercih etmesi kendi lehine, inkârı tercih etmesi ise aleyhine olacağı bildirilmiştir. İnsan irade ve tercih sahibi olduğu için her iki durumda da sorumluluk kendine ait olmaktadır. Bu açıdan hidayet ve dalaletin kabul edilmesi noktasında insan üzerinde baskı ve zorlama olması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- ABDÜLLATİF, Seyyid, *Kur'an'ın Zihni İnşası*, çev: Kürşat Atalav, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995
- AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara, 2001
- ALBAYRAK, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule yay, İstanbul, 1993
- AMULİ, Cevadi, *Kur'an'da Hidayet*, çev: Said Okumuş, İnsan Yayınları
- ATAY, Hüseyin, *Allah'ın Halifesi İnsan*, AÜİFD, c.18, AÜ Basımevi, Ankara, 1972
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar, İstanbul, 1988

⁹⁴ Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s.107-108

Teologia fakultetinin ilimiy jurnalı 16-17-sanı 2012

- **AYDINLI**, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l Huzeyl el-Allaf*, Ankara, 2001
- **BAĞDADI**, Ebu Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usulu'd Din*, İstanbul, 1928
- **BUTİ**, Said Ramazan, *İslam Akaidi* (Kübra'l Yakıniyyat), Madve Yayınları, İstanbul, 1986
- **DİB**, Dini Yayınlar Dairesi, Komisyon, *Kur'an Yolu*, Ankara, 2003
- **DÜZGÜN**, Ş Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Lotus Yayınları, Ankara, 2005
- **EBU HANİFE**, Numan b. Sabit, *Fıkhü'l Ekber*, Mısır, 1323
- **ELMALILI**, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Ankara, 1986
- **FAZLUR RAHMAN**, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara, 1987
- -----, *İslami Yenilenme* (Makaleler II), çev: Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999
- **GARAUDY**, Roger, *20. Yüzyıl Biyografisi*, çev: A. Zeki Ünal, Fecr Yayınları, Ankara, 1998
- **GÜLER**, İlhami, *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yay, Ankara, 2003, s.70
- **HALEBİ**, Ahmed b. Yusuf, *Umdetü'l Huffâz*, Beyrut, 1993
- **HARPUTİ**, Abdullatif, *Tenkihu'l Kelam fi Akaid-i Ehli'l İslam*, 1327
- **HAYYAT**, Ebu'l Huseyin Abdurrahim b. Muhammed, *Kitabu'l İntisar ve'r Red ala İbni Ravendi el-Mulhid*, Beyrut, 1957
- **İBN-İ MANZUR**, Ebul Fadl Cemaleddin Muhammed, *Lisânu'l Arab*, Kahire, 1970
- **İBNİ-İ AŞUR**, Muhammed Tahir, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, trsz
- **İSLAMOĞLU**, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yayıncılık, 2010, İstanbul
- **İZUTSU**, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev: Süleyman Ateş, Ankara, 1975
- **KADI ABDULCEBBAR**, Abdullah b. Ahmed Ebu'l Hüseyin, *Şerhu'l Usûli'l Hamse*, Kahire, 1965
- -----, *Müteşâbihu'l Kur'an*, tahkik: Adnan Zarzur, Kahire, 1969
- **KEVSERİ**, Muhammed Zahid, *el-İstibsar fi Tehaddüs ani'l Cebri ve'l İhtiyar*, (Mevkifu'l Beşer tahte Sultani'l Kader ile Birlikte), Kahire, 2008
- **KUTUP**, Seyyid, *Fi-Zılali'l Kur'an*, çev: Komisyon, Dünya yay, İstanbul, 1990
- **MATURİDİ**, Ebu Mansur, *Kitabu't Tevhid*, (neşr: F Huleyf), İstanbul, 1979
- -----, *Te'vilâtü'l Kur'an*, Mizan Yayınları, İstanbul, 2005
- **MERAĞİ**, Ahmed Mustafa, *Tefsiru'l Merâği*, 1946
- **MEVDUDİ**, Ebul Alâ, *Tefhimu'l Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986

- **NESEFİ**, Ebu'l Muin, *Bahru'l Kelam*, 2000
- **ÖZSOY**, Ömer- İlhami, Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996
- **RAGİB**, Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed el-İsfehâni, *el-Müfredât fi Garibi'l Kur'an*, Daru'l Marife, Beyrut
- **RAZİ**, Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Tefsir-i Kebir (Mefâtihu'l Gayb)*, Komisyon, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995
- **TABATABAİ**, M. Hüseyin, *El-Mizan fi Tefsiri'l Kur'an*, çev: Vahdettin İnce, Kevser Yayınları, İstanbul, 1998-2009
- **TAFTAZANİ**, Sadüddin Mesud b Ömer, *Şerhu'l Akaidi'n Neseftiyye*, Dersaadet, 1326
- **YAR**, Erkan, *Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk*, Elazığ, 2003, s.137-138
- **ZEMAŞERİ**, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâimi't Tenzîl ve Uyûnu'l Ekâvil fi Vucûhi't Te'vil*, 1307